

Література

1. Акуленко В. В. Українська мова в європейському контексті (проблеми розвитку мовленнєвої комунікації) / В. В. Акуленко // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 91–97.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов: около 7000 терминов / О. Ахманова. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
3. Кислюк Л. П. Нові англійські запозичення і термінологія / Л. Кислюк // Українська термінологія. – Львів, 2006. – С. 229–236.

УДК 811. 161. 2'367. 332

В. Ф. Жовтобрюх*Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця***Семантичні видозміни речень буття в сучасній українській мові**

Жовтобрюх В. Ф. Семантичні видозміни речень буття в сучасній українській мові. У статті розглядаються семантичні видозміни буттєвих речень, зумовлені особливостями лексичного значення дієслів, що функціонують у позиції показника буття. Виявлено корпус дієслівних лексем, уживаних у реченнях із семантикою буття, та умови їх використання як еквівалентів буттєвих дієслів. Визначено диференційні семантичні ознаки дієслівних лексем, що зумовлюють зміщення комунікативного центру буттєвого речення, внаслідок чого видозмінюється його семантика. Семантичні видозміни виявляють себе у збагаченні типової семантики буттєвого речення в напрямі розвитку значення характеристизації та розширення його виражальних можливостей.

Ключові слова: семантика, речення буття, дієслівна лексема, лексичне значення, значення характеристизації.

Жовтобрюх В. Ф. Семантические видоизменения предложений бытия в современном украинском языке. В статье рассматриваются семантические видоизменения бытийных предложений, обусловленные особенностями лексического значения глаголов, функционирующих в позиции показателя бытия. Выявлен корпус глагольных лексем, употребляемых в предложениях с семантикой бытия, и условия их использования в качестве эквивалентов бытийных глаголов. Определены семантические признаки глагольных лексем, обуславливающие смещение коммуникативного центра бытийного предложения, в результате чего видоизменяется его семантика. Семантические видоизменения проявляют себя в обогащении типичной семантики бытийного предложения в направлении развития значения характеристизации и расширения его выразительных возможностей.

Ключевые слова: семантика, предложения бытия, глагольная лексема, лексическое значение, значение характеристизации.

Zhovtobruh V. F. Semantic modifications of the proposals being in the modern Ukrainian language.

The article examines the semantic modification of existential sentences, due to the peculiarities of lexical meaning of verbs functioning in life indicator position. Identified body of verbal tokens used in the sentences with the semantics of being, and the conditions for their use as equivalents existential verbs. Defined semantic features of verbal tokens that cause the displacement of the center of the being communicative offers, resulting in a modified its semantics. Semantic modifications manifest themselves in enriching the typical existential semantics proposals towards the development of the value of characterization and expansion of its expressive possibilities.

Keywords: semantics, offers life, verbal token, the lexical meaning, the meaning of the characterization.

Аналіз семантичної організації та комунікативних умов функціонування речень буття є одним із важливих завдань сучасного синтаксису. Ідея буття, існування посідає важливе місце в духовному світі особистості ще з того часу, як людина почала виділяти себе з навколишнього світу. Речення буття української мови привертають до себе увагу тим, що вони мають широкі можливості стосовно лексичного наповнення семантичних складових. Це зумовлює їх значний варіативний потенціал, який потребує всебічного опису. З цих позицій вибір за об'єкт дослідження речень із семантикою буття та аналіз їх семантичних видозмін видається актуальним, оскільки дозволяє з'ясувати чинники формування типової семантики речення.

В українському мовознавстві семантику буттєвих речень розглядали І. Р. Вихованець [2],

Н. В. Гуйванюк [3], А. І. Загнітко [4]. Зазначаючи, що в реченнях із семантикою буття звичайно стверджується або заперечується існування будь-чого в усьому світі, його фрагменті або внутрішньому мікросвіті людини, дослідники передусім визначали теоретичні аспекти опису буттєвих речень у семантико-синтаксичній системі української мови. Коло дієслівних лексем різноманітного значення, здатних функціонувати в реченнях буття, вперше було окреслене у відомій праці Н. Д. Арутюнової та Є. М. Ширяєва [1:98–126]. Формально-граматичний аспект опису буттєвих речень української мови представлений у роботах Л. І. Лонської [7]. Особливості структури буттєвих речень розглядає В. І. Дмитрук [5]. Функціональні різновиди буттєвих номінативних речень описані в роботі І. М. Сушинської [8]. Спостереження стосовно функціонування речень буття в аспекті вивчення фахової мови, зокрема

медичної, представлені в працях Н. П. Литвиненко [6:155–165].

Наукові здобутки українських і зарубіжних учених мають велику цінність для опису семантико-синтаксичної системи української мови. Водночас питання семантичної варіативності буттєвих речень, попри їх актуальність, залишаються недостатньо вивченими.

Пропонована стаття має на меті розглянути семантичні видозміни буттєвих речень, зумовлені особливостями лексичного значення дієслів, що функціонують у позиції показника буття. Реалізація цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) виявлення корпусу дієслівних лексем, вживаних у реченнях із семантикою буття; 2) визначення особливостей семантики дієслівних лексем, що зумовлюють видозміни буттєвого речення; 3) з'ясування напрямів семантичної видозміни речень буття.

Конструкції речень із семантикою буття являють собою найбільш універсальну модель логіко-граматичних відношень. Позиція показника буття в таких реченнях може бути заповнена дієслівними лексемами, які передають значення буття як одиниці словника: *І ось та Лебединна – долина з лугами і річкою, де був одинокий наш хуторець з трьох будинків* (У. Самчук). *У кінці провулку була криниця* (Є. Гуцало). Водночас у цій позиції активними є дієслівні лексеми небуттєвої семантики: *По боках вулиці, під купками диких мальв, звивались у вигорілій траві стежки* (Б. Харчук). *Тут, за хатою, на осонні, росли вишні вздовж дерев'яної огорожі, за ними купчилися куці малини та смородини* (Є. Гуцало). Саме такі речення створюють обширне поле для дослідження взаємодії семантичної організації речення та його лексичного наповнення.

Буттєва модель речення має значний потенціал для розширення своєї семантики та її ускладнення. Наявний у структурі значення дієслова елемент характеристики не свідчить на користь того, що функція буття є для такого дієслова первинною. Подібні дієслова можуть функціонувати в реченнях, де повідомлення про буття предмета відсутнє: *Поле було вкрите маками. Маки червоніли яскраво й племенисто*. Можна припустити, що речення з дієсловами небуттєвої семантики передають різну інформацію, яка може бути представлена в типових відтворюваних формах.

Використання дієслів небуттєвої семантики веде до того, що комунікативний центр речення зміщується: повідомлення концентрується не лише на ствердженні наявності предмета, як це буває в реченнях з дієсловом буття в позиції предиката, а й убирає в себе інформацію про певні ознаки предмета, його характеристики.

Ці характеристики можуть виконувати в речення різні ролі стосовно складника, який зазвичай функціонує як предмет буття. Так, зокрема, це характеристики, завдяки яким предмет

буття виділяється з наколишнього середовища, стає помітним.

Виокремлення предмета буття може бути зоровим, у такому разі передусім актуалізується його колір, унаслідок чого активними є дієслівні лексеми кольорового значення: *Як ходила по шипшину та глід, примітила в Калиновім куці долинку, де брунатів незжатиий ячмінь* (В. Дрозд). *Гілля яблунь по садках уже голе-голіське, та подекуди, на пізніх сортах, іще біліють та рожевіють плоди* (Є. Гуцало). Зорове виокремлення предмета буття може відбуватися через його положення у просторі. Таку інформацію передає усталений перелік дієслів на кшталт *стояти, лежати, висіти*: *На сучку верби висів прогнилий ятір* (Григорій Тютюнник). *Вуличка круто повертала на головну вулицю, у коліні стояла хатка і копиця сіна біля неї* (В. Дрозд). Такі дієслова значною мірою послаблюють у контексті своє лексичне значення або навіть повністю втрачають його, що пояснює частотність їх уживання в реченнях буття. Дієслова з семантикою положення у просторі пристосовані для вираження ідеї буття, яка не є притаманною їм за лексичним значенням. Такі дієслова дослідники розглядають як делексикалізовані [1:23]. Якщо ж означені дієслова вживають у реченнях із семантикою характеристизації, їх лексичне значення реалізується повною мірою: *Тин і ворота давно в печі згоріли, лише стовпчики стояли на голизні – як сторожі* (В. Дрозд).

Предмет буття може займати особливе положення у просторі, через що він стає помітним, у такому разі відповідне дієслово в реченні констатує факт буття: *Праворуч на крайнебі бовваніли дими цукроварні* (Б. Харчук). Предмет буття може ставати помітним завдяки своїм розмірам, найчастіше це розміри у висоту: *Він довго дивився на стрімкий протилежний берег, де височіли могутні вали* (В. Малик). Виокремлення предмета з навколишнього середовища може здійснюватися через особливості його форми, які відпадають в око мовцеві: *На широких мажах горбатіли прикриті брезентом яцики* (В. Дрозд). Предмет буття може виконувати характерні дії, які привертають увагу до нього з боку мовця, формуючи комунікативну інтенцію повідомлення про факт наявності: *А тут росли дерева, трави, квіти, текла чиста річка* (Б. Харчук). *Недалеко, з шумом щипаючи траву, наслися коні* (Григорій Тютюнник). *Там, де чогось брижилась вода, я побачив золотого кораблика* (Б. Антоненко-Давидович). *Серед мальовничо-кольористої юрби чорними воронами миготіли черниці різних орденів* (О. Іваненко). Відзначається частотністю уживання в буттєвому реченні дієслів, що передають характерне звучання: *Неподалік од криниці, в куцах морозу, невдоволено похоркує їжак* (Є. Гуцало).

Під час аналізу всього масиву дієслівної лексики, яка здатна вживатися у подібних

реченнях, впадає в око те, що вона дуже різноманітна за семантикою, тому визначення рис її організації є проблематичним. Спроби виділити групи лексем за семантичним критерієм (тобто за характерною ознакою, вираженою дієсловом) у результаті дають досить хаотичний набір сукупностей дієслівних значень, системні зв'язки між якими виявити складно. Такі зв'язки можна виокремити в обмеженому колі груп.

У художньому мовленні трапляються речення своєрідної форми та семантики. Це речення, де комунікативним центром є унікальний предмет, наявність якого не підлягає сумніву: небо, сонце, місяць, зорі тощо. Інформація про буття таких предметів не може бути актуальною, тому в цих реченнях не використовуються власне буттєві дієслова, а натомість широко вживаними є дієслівні лексеми іншої семантики, найчастіше – кольорової: *У віконці над дверми червоніло небо* (В. Дрозд). *У небі сяяло привітне, мов умите, сонце* (Б. Антоненко-Давидович). У таких випадках формат речення буттєвої семантики використовується для вираження значення характеристики.

Зміщення комунікативного центру буттєвих речень зумовлює модифікацію їх семантики. Повідомлення про наявність предмета залишається актуальним, оскільки координується з неререферентним характером його імені. Однак лексичне наповнення позиції показника буття не може не впливати на розуміння та сприйняття читачем такого повідомлення. Мовець, обираючи дієслівну лексему для вираження семантики буття, отримує можливість повідомити ще й про те, що предмет має свої характерні ознаки, завдяки яким він є помітним для мовця. Тому до змісту буття додається інформація про те, що мовець може його побачити чи почути й виокремити в просторі. Така видозміна формату буттєвого речення зумовлює збагачення його семантики.

У переважній більшості випадків аналізовані дієслівні лексеми значно успішніше передають значення буття і є органічнішими у лексичному наповненні відповідних речень у порівнянні з власне буттєвими дієсловами. Усе це свідчить на користь того, що в семантиці таких дієслів присутні елементи, які сприяють використанню їх як еквівалентів дієслів буття.

Незважаючи на відмінності в підходах до аналізу семантики дієслова, дослідники одностайно виділяють як основну диференційну ознаку активність / неактивність суб'єкта предикації. З цього боку еквівалентні буттєвих дієслів позначають стан неактивного суб'єкта, що формально виявляє себе у відсутності позиції прямого об'єкта.

Еквіваленти буттєвих дієслів позначають статичну ознаку, яка є незмінною протягом

конкретного часового відтинку, у рамках якого відбувається описувана подія. Тому непроцесуальні дієслова вживаються в реченнях, які відбивають статичні ситуації, якою і є ситуація буття, існування.

Поєднання ознак статичності (непроцесуальності) та неактивності суб'єкта формує особливу семантику, коли дієслово позначає певну ознаку або властивість предмета. Категоріальна семантика накладає свій відбиток на значення дієслівної лексеми, створюючи ілюзію активності, свідомої, цілеспрямованої діяльності. Це забезпечує для аналізованих дієслів роль своєрідної репрезентації ознаки або властивості, що представлена дієсловом як дія предмета.

Уживання в реченні з неререферентним іменем дієслова небуттєвої семантики створює передумови для розвитку значення характеристики у моделі буттєвого речення. Ці передумови виникають внаслідок того, що саме дієслово містить у структурі свого значення назву певної ознаки. Уживання таких лексем ускладнює семантику буттєвого речення.

Коли подібні лексеми поєднуються з неререферентним іменем, семантика ознаки, як зазначають дослідники, відходить на другий план, її інформативна цінність знижується, а на перший план виходить фіксація буттєвого відношення. Однак стаючи менш актуальною в умовах буттєвого речення, сема ознаки все ж зберігається в структурі значення дієслова.

Таким чином, буттєві речення допускають варіативність лексичного вираження показника буття, коли дієслівна лексема не передає значення буття як одиниця словника. Це дієслова з семантикою положення предмета в просторі, кольору, звучання, різних проявів характерних ознак тощо. Диференційними ознаками дієслів небуттєвої семантики є неактивність суб'єкта предикації, статичність та непроцесуальність. Внаслідок уживання таких дієслів у буттєвих реченнях відбувається зміщення комунікативного центру, що зумовлює їх семантичні видозміни. Для української мови характерне вживання ускладнених за семантикою моделей буттєвого речення. Додаткове значення характеристики може бути варіативним, що визначається семантикою імені предмета буття та можливостями вираження дієслівними лексемами його типових ознак. Уживання означених дієслівних лексем сприяє збагаченню семантики буттєвого речення та розширенню його виражальних можливостей. Перспективи дослідження буттєвих речень пов'язані з аналізом тих елементів семантики речення, що зумовлені лексичним значенням його предиката.

Література

1. Арутюнова Н. Д., Ширяев Е. Н. Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение. / Н. Д. Арутюнова, Е. Н. Ширяев. – М. : Русский язык, 1983. – 198 с.

2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 383 с.
3. Гуйванюк Н. В. Кореферентність синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 4–11.
4. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 368 с.
5. Дмитрук В. І. Особливості структури буттєвих речень в українській мові / В. І. Дмитрук // Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту. – Сер. Філологічні науки. – Кіровоград, 2000. – Вип. 30. – С. 181–187.
6. Литвиненко Н. П. Український медичний дискурс: монографія / Н. П. Литвиненко. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2009. – 304 с.
7. Лонська Л. І. Структурно-семантичні особливості буттєвих речень в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. І. Лонська. – Київ, 2001. – 19 с.
8. Сушинська І. М. Функціональні різновиди буттєвих номінативних речень / І. М. Сушинська // Лінгв. студії : зб. наук. пр. – Донецьк, 1999. – Вип. 5. – С. 173–178.

УДК 811.161.1' 38' 36

Е. Л. Некрылова

Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеця

О принципиальной совместимости когнитивно-эволюционного и POSSIBILITY-подходов при изучении тенденций утраты и обретения переходности русскими глаголами

Некрылова О. Л. Про принципів сумісності когнітивно-еволюційного і POSSIBILITY-підходів при вивченні тенденцій втрати і набуття перехідності російськими дієсловами. У статті подано обґрунтування того, що вивчення тенденцій втрати і набуття перехідності російськими дієсловами має спиратись на методологічну базу, що представляє собою об'єднання когнітивно-еволюційного і POSSIBILITY-підходів. Показані когнітивно-лінгвістичні передумови такого об'єднання: принципи пояснюваності і міждисциплінарності. Розкрита сутність когнітивно-еволюційного підходу як методології еволюційної епістемології. Представлений POSSIBILITY-підхід, розроблений на базі створеної М. Н. Епштейном філософії можливого. Продемонстрована можливість об'єднання когнітивно-еволюційного і POSSIBILITY-підходів для вивчення тенденцій втрати і набуття російськими дієсловами перехідності, показані приклади об'єднаних трактувань таких тенденцій.

Ключові слова: дієслово, перехідність, когнітивно-еволюційний підхід, POSSIBILITY-підхід.

Некрылова Е. Л. О принципиальной совместимости когнитивно-эволюционного и POSSIBILITY-подходов при изучении тенденций утраты и обретения переходности русскими глаголами. В статье дается обоснование того, что изучение тенденций утраты и обретения переходности русскими глаголами должно опираться на методологическую базу, представляющую собой объединение когнитивно-эволюционного и POSSIBILITY-подходов. Показаны когнитивно-лингвистические предпосылки такого объединения: принципы объяснительности и междисциплинарности. Раскрыта сущность когнитивно-эволюционного подхода как методологии эволюционной эпистемологии. Представлен POSSIBILITY-подход, разработанный на основе созданной М. Н. Эпштейном философии возможного. Продемонстрирована возможность объединения когнитивно-эволюционного и POSSIBILITY-подходов для изучения тенденций утраты и обретения русскими глаголами переходности, и показаны примеры объединенных трактовок таких тенденций.

Ключевые слова: глагол, переходность, когнитивно-эволюционный подход, POSSIBILITY-подход.

Nekrylova O. L. On the principles of compatibility of cognitive and evolutionary and possibilist approaches in studying tendencies of lose and gain of transition by Russian verbs. The article argues that studying tendencies of lose and gain of transition by Russian verbs has to be grounded on methodological base representing unification of cognitive and evolutionary and possibilist approaches. The cognitive and linguistic preconditions of such unification have been shown, i.e. principles of explanation and interdisciplinary. The essence of cognitive and evolutionary approach as the methodology of evolutionary epistemology has been discovered. The possibilist approach elaborated on the basis of philosophy of possibility created by M. N. Epshtein has been presented. Possibility of unification of cognitive and evolutionary and possibilist approaches for studying tendencies of lose and gain by Russian verbs of transition has been demonstrated and examples of united interpretations of such tendencies have been shown.

Key words: verb, transition, cognitive and evolutionary approach, possibilist approach.

Еще в XIX веке русисты стали обращать внимание на прошлую переходность ныне непереходных глаголов. В первую очередь они отметили бывшую переходную беспостфиксность ныне возвратных и потому ставших непереходными глаголов. Так, Ф. И. Буслаев пишет, что «в старину можно было сказать:

очутить, жаловать (в смысле «жаловаться»), *намеревать, повиновать* и проч.» [1:347].

В XX веке лингвисты зафиксировали и второе направление утраты русскими глаголами переходности. В 1969 году А. М. Гильбурд не только фиксирует утрату переходности многими глаголами по причине добавления к ним постфикса *-ся*, но и замечает: «Падение удельного веса переходных глаголов в языке происходит ... и потому, что целый ряд переходных глаголов после